

นาบ้านมอวาคี แม่วาง เชียงใหม่
(ภาพถ่ายโดย รองศาสตราจารย์ ดร.วสันต์ ปัญญาแก้ว เมษายน 2566)

จากป่าไม้สังคมสู่สิทธิชุมชนในสังคมไทย¹

From Social Forestry to Community Rights in Thai Society

อานันท์ กาญจนพันธุ์
Anan Ganjanapan

ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ เชียงใหม่ 50200
Department of Sociology and Anthropology, Faculty of Social Sciences,
Chiang Mai University, Chiang Mai, 50200 Thailand

*Correspondent author E-mail: anan.g@cmu.ac.th

Abstract

Under the influences of mainstream forest conservation, various groups who are cultivating in the forest are frequently blamed as the forest destroyer through shifting cultivation discourses which misunderstand the actual practices of forest utilization. Based on academic view of forest as an ecosystem with outside socio-political relationships, several participatory research between academics, local people, and NGO workers are carried out in situ. Local people are found not simply use the forest but also have knowledge and regulations for forest management as well as protect forest from outside encroachment, especially in a form of community forestry. Existing largely in forms of customary, ritual practices and beliefs, they are not easily visible to most people who are trapped in the myths of fixed discourse. Research findings partly help disrupting those myths by providing some understanding in community rights. This concept inspires social movements in the struggles to transform local custom into community forest law, partly through negotiating space of forest conservation rituals. Although the passing of community forest law has not yet achieved, the social movement has opened new and alternative avenue for participatory management of conservation forest.

Keywords: Social movement, negotiating space, community rights, community forestry, political ecology, discourse, rotational shifting cultivation

บทคัดย่อ

วาทกรรมไร้เดียงสาบ่อยมักถูกใช้เป็นข้อกล่าวหาของกลุ่มชนต่าง ๆ ที่ทำเกษตรกรรมในเขตป่าว่าเป็นผู้ทำลายป่าจากอิทธิพลของความคิดอนุรักษ์ป่ากระแสหลักซึ่งไม่เข้าใจการใช้ประโยชน์พื้นที่ป่าที่เกิดขึ้นจริงของกลุ่มชนบนที่สูง จากพื้นฐานของงานทางวิชาการที่มองพื้นที่ป่าในฐานะระบบนิเวศที่สัมพันธ์กับสังคมและการเมืองภายนอก นักวิชาการจึงเริ่มวิจัยแบบมีส่วนร่วมกับชาวบ้านและนักพัฒนาเอกชนในพื้นที่จริง และพบว่ากลุ่มชนต่าง ๆ ไม่ได้ใช้ประโยชน์พื้นที่ป่าเท่านั้น พวกเขายังมีความรู้ ภูมิทัศน์ในการจัดการ และปกป้องป่าจากการบุกรุกของคนภายนอกด้วย โดยเฉพาะในรูปแบบของป่าชุมชน แต่ความรู้และภูมิทัศน์เหล่านั้นมักจะอยู่ในรูปของจารีตประเพณีและพิธีกรรมความเชื่อต่าง ๆ ซึ่งคนส่วนใหญ่มักมองไม่เห็น เพราะติดกับดักในมายาคติของวาทกรรมที่ตายตัว ข้อค้นพบจากงานวิจัยจึงช่วยสั่นคลอนมายาคติได้บางส่วน ด้วยการสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับสิทธิชุมชน ซึ่งผลักดันให้เกิดการเคลื่อนไหวทางสังคม เพื่อปรับจารีตท้องถิ่นให้เป็นกฎหมายป่าชุมชน โดยใช้พิธีกรรมการรักษาป่าเป็นส่วนหนึ่งของพื้นที่ต่อรอง แม้การออกกฎหมายป่าชุมชนจะยังไม่ประสบความสำเร็จ แต่การเคลื่อนไหวทางสังคมดังกล่าวก็ได้เปิดให้เห็นมุมมองและทางเลือกใหม่ ๆ ในสังคม เพื่อการจัดการป่าอนุรักษ์แบบมีส่วนร่วม

คำสำคัญ: การเคลื่อนไหวทางสังคม, พื้นที่ต่อรอง, สิทธิชุมชน, ป่าชุมชน, นิเวศวิทยาการเมือง, วาทกรรม, ไร้หมุนเวียน

เกริ่นนำ

ผมจะมาเล่าพื้นความหลัง ในประเด็นที่อาจารย์ฉลาดชาย รมิตานนท์ กับผม ได้ร่วมศึกษาวิจัยกันมาอย่างยาวนาน รวมทั้งอาจารย์ไพสิฐ พานิชย์กุล และอีกหลายคน ในโครงการที่เกี่ยวข้องกับการวิจัยป่าชุมชน (เสนอให้ จามริก และยศ สันตสมบัติ 2536) ผมจึงตั้งหัวข้อการบรรยายในวันนี้ว่า “จากป่าไม้สังคมสู่สิทธิชุมชนในสังคมไทย 4.0” เพราะอาจารย์ฉลาดชาย รมิตานนท์ เป็นผู้จุดประเด็นในเรื่องของป่าไม้สังคม เราจึงได้ทำวิจัยเรื่องป่าชุมชน

ผมขอมองย้อนกลับไปเพื่อให้เห็นถึงภูมิหลัง ในทศวรรษที่ 2520 กระแสนุรักษ์ ป่าค่อนข้างแรงมาก ดังตัวอย่างเช่น มีการประกาศอุทยานแห่งชาติ คนในภาคเหนือที่เราทำงานด้วยนั้น โดยเฉพาะคนในพื้นที่สูงมักจะถูกตีตราว่าเป็นพวกตัดไม้ทำลายป่า ตัวอย่างที่สำคัญที่สุดคือ “วาทกรรมไร้เลื่อนลอย” ซึ่งค่อนข้างจะปิดหูปิดตาผู้คนอย่างมาก

ปี พ.ศ. 2521 ตอนนั้นผมอายุประมาณ 30 ปี ได้เดินทางขึ้นดอยเพื่อวิจัยสนามเป็นครั้งแรก เป็นปีแรกที่ผมขึ้นดอย ครั้งนั้นเดินหลงป่า แต่ไปกันหลายคนหลงอยู่กลางป่า หาทาทางเดินที่ถูกต้องไม่ได้ เพราะความอหังการของพวกเขา ตอนหาไปมีคนมั่งเป็นคนนำทาง คือเป็นไกด์พาเราเดินไปที่ดอยสามหมื่น ส่วนชากลับนักวิชาการต่างชาติที่ร่วมคณะไปกับผม เขาบอกมีแผนที่มีเข็มทิศ เขาจะพาเดินกลับเอง ปรากฏว่าหลงแล้วหลงอีก สรุปแผนที่กับเข็มทิศเชื่อไม่ได้ ต้องให้คนที่ชำนาญมีประสบการณ์จริงถึงจะพาไปรอดได้

เมื่อลงภาคสนามบนพื้นที่สูงครั้งแรกนั้น ผมก็เห็นปัญหาการครอบงำของวาทกรรมดังกล่าวอย่างชัดเจน ภาพในช่วงนั้นก็คงคล้าย ๆ กับที่เราเห็นอยู่ในทุกวันนี้ ภาพแรกจะถูกชี้ให้เห็นว่า การทำไร่เลื่อนลอยของคนบนพื้นที่สูงเป็นสาเหตุของการทำลายป่า (ภาพที่ 1) ฝ่ายเจ้าหน้าที่มักจะเห็นภาพแค่นี้ แต่พวกเขาไม่ได้มองไปรอบ ๆ เพื่อดูภาพทั้งหมด ซึ่งก็จะเห็นว่าซ้ำ ๆ นั่นก็มีป่าอยู่ด้วย หากดูแต่เพียงภาพใกล้ ๆ อาจคล้าย ๆ กับว่าพื้นที่นั้นเป็นไร่ที่ถูกถาง

ภาพที่ 1

(ถ่ายภาพโดย ศาสตราจารย์ ดร.อนันท์ กาญจนพันธุ์)

แต่ถ้าเราดูภาพรวมทั้งหมดแล้วจะเห็นพื้นที่ดังกล่าวไม่ใช่ไร่เลื่อนลอยเท่านั้น หากแต่ยังมีไร่หมุนเวียนเป็นแปลงๆ ส่วนภาพที่ 2 แม้ผมจะถ่ายมาไม่ชัด แต่ประเด็นหนึ่งที่ผมเอาภาพนี้มาให้ดู ก็เพื่อจะชี้ให้เห็นว่า คนบางคนจะมองเห็นใกล้ ๆ แค่นั้น แต่ถ้าเรามองภาพใหญ่ เราจะเห็นอีกอย่างหนึ่ง

ภาพที่ 2

(ถ่ายภาพโดย ศาสตราจารย์ ดร.อนันท์ กาญจนพันธุ์)

กรณีนี้ชี้ชัดว่า คนเรามีสายตาคับแคบเหลือเกิน เวลาทำอะไรเพื่อหาเรื่อง มันก็ได้เรื่อง ไม่ได้มองภาพทั้งหมด วากรรมทำให้คนเรามองข้ามความจริงของชีวิต คนในป่า ผมต้องการจะบอกว่า แม้ในไร่ที่เราเรียกว่า “ไร่เลื่อนลอย” แต่ที่จริงแล้วคือ “ไร่หมุนเวียน” ถ้าเรามองเผิน ๆ เหมือนกับว่าไม่มีอะไรเหลือในไร่แล้ว แต่ถ้าเรามองเจาะลึกลงไปให้ใกล้ขีด เราจะเห็นว่ายังมีดินที่เห็นต้นเขียว ๆ โผล่ขึ้นมาในไร่ข้าวด้วย จริง ๆ แล้วก็คือหน่อหวาย บางคนคิดว่าพอชาวบ้านเขาถางป่าแล้ว ต้นไม้พวกนี้จะตายหมด จริง ๆ แล้วต้นไม้พวกนี้มีรากอยู่ข้างล่าง มักจะไม่ตาย แต่จะอกขึ้นมาใหม่ ผมเห็นกับตาเลยว่าต้นไม้ที่อยู่ในป่าที่อยู่ในไร่หมุนเวียนนั้น จะอกขึ้นเร็วมาก ๆ เพียงเวลา 3-4 ปีก็ฟื้นกลับไปเป็นป่าอีก

หลังจากชาวบ้านเกี่ยวข้าวในไร่แล้วต้นไม้พวกนี้ก็กลับอกขึ้นมา แล้วหน่อหวายนี้อย่าบอกใครเลย อร่อยมาก เห็นแล้วน้ำลายไหล แล้วก็รู้ว่าชาวบ้าน เวลาเขาจะตัดต้นไม้ในป่า เขาไม่ได้ตัดส่งเดช เขาไหวแล้วไหวอีก หมายถึงว่าขออนุญาต เหมือนกับว่าเขามีกฎเกณฑ์ของเขาที่ต้องเคารพ ไม่ใช่ว่าตัดเรื่อยเปื่อย กฎเกณฑ์บางอย่างเหล่านี้

คนที่มองแบบผิวเผินก็มักจะมองไม่เห็นอะไรวาทกรรมไร้เดือนลอยจิ้งล่วนเป็นมายาคติเอาเข้าจริง ๆ ชาวบ้านเขาก็มีนาขั้นบันได ผมพยายามไปหารูปเก่า ๆ มาฉายให้เห็นจริงกว่าจะทำได้หรือทำอะไรต่าง ๆ ชาวบ้านก็ไหว้ผีแล้วไหว้ผีอีก (ภาพที่ 3) พวกเขา มีกฎเกณฑ์บางอย่างที่คนภายนอกไม่เข้าใจ แต่กลับเอาเฉพาะภาพปรากฏเท่าที่เห็น มาสร้างวาทกรรม

ภาพที่ 3
(ถ่ายภาพโดย ดร.ประเสริฐ ตระการศุภกร)

เริ่มเชื่อมโยงป่าไม้กับสังคม

ในปี พ.ศ. 2526-2527 คณะสังคมศาสตร์เริ่มหันมาสนใจศึกษาเรื่องระบบนิเวศบนที่สูงที่ค่อนข้างจะลงลึกมากขึ้น โดยได้รับเงินสนับสนุนจากมูลนิธิฟอร์ด และมีอาจารย์อุไรวรรณ ตันกิมหยง เป็นหัวหน้า อาจารย์ชลดาชยา ได้เข้ามาร่วมในโครงการนี้ด้วย (Uraivan Tan Kim Yong et al. 1988) โครงการนี้พยายามจะได้แย้งกับมายาคติและวาทกรรมต่าง ๆ ข้างต้น ด้วยการชี้ว่า สิ่งที่เราได้เห็นไม่ใช่เป็นไปอย่างที่เราคุ้นเคย โดย

เฉพาะวาทกรรมไร้เงื่อนไขที่พยายามกระหน่ำใส่ซ้ำเติมมาที่ชาวบ้านต่าง ๆ เพื่อเปิดให้เห็นอีกภาพหนึ่งที่เราไม่ค่อยได้เห็น และดึงเอาภาพพวกนี้ขึ้นมาให้คนเข้าใจกันมากขึ้น

ก่อนหน้านั้นเล็กน้อย กระแสทางสังคมวิทยา มานุษยวิทยา เริ่มให้ความสนใจกับระบบนิเวศมากขึ้น พอถึงช่วงนั้น A. Terry Rambo and Percy E. Sajise eds. (1984) บรรณาธิการหนังสือเรื่อง **An Introduction to Human Ecology Research on Agricultural Systems in Southeast Asia** เขามาที่มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ แล้วบรรยายที่คณะสังคมศาสตร์ อาจารย์ฉลาดชายก็เคลิบเคลิ้มไปกับเขา แรมโบเป็นนักวิชาการอยู่ที่ East-West Center ในมหาวิทยาลัยฮาวาย อาจารย์นฤมล อรุโณทัย คงรู้จัก ตอนนั้นก็มาอยู่ที่เมืองไทย เพราะแต่งงานกับอาจารย์คนไทยทางด้านเกษตรที่มหาวิทยาลัยขอนแก่น

ตอนนั้น เทอร์รี แรมโบ ถือเป็นคนแรก ๆ ที่ไปศึกษาชนพื้นเมืองในมาเลเซีย แล้วก็สนใจเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างคน วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อม ต่อมาจึงเขียนหนังสือเล่มนี้ขึ้นมา อาจารย์ฉลาดชาย รมิตานนท์ เมื่อได้ฟังการบรรยายของเทอร์รี แรมโบ แล้วก็เกิดความเคลิบเคลิ้มสนใจ เทอร์รี แรมโบ จึงชักชวนอาจารย์ฉลาดชาย รมิตานนท์ ไปอบรมที่ฮาวาย ในตอนนั้นผมกำลังไปเขียนวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกอยู่ กำลังหวั่นๆ กับกับการเขียนวิทยานิพนธ์ ผมจึงยังฟังไม่รู้เรื่องที่เขาพูดอะไรกันบ้าง หลังจากกลับมาจาก East-West Center อาจารย์ฉลาดชาย รมิตานนท์ ก็ได้เขียนหนังสือเรื่อง **ป่าไม้สังคมกับการพัฒนาชนบท** (2528) หนังสือเล่มนี้เขียนให้กับสมาคมสังคมศาสตร์ อาจารย์ฉลาดชาย รมิตานนท์ ซึ่งสนิทสนมกับอาจารย์ชัยอนันต์ สมุทวณิช (ซึ่งทั้งคู่ก็เสียชีวิตแล้ว) ได้เชิญให้อาจารย์ฉลาดชาย รมิตานนท์ เข้าไปเป็นกรรมการ แล้วเอาหนังสือเล่มนี้เป็นผลงานชิ้นโบว์แดงของสมาคมสังคมศาสตร์จึงกลายเป็นหนังสือที่ผู้คนรับรู้กันอย่างกว้างขวางมากในตอนนั้น

เมื่อก่อนเราจะมองป่าไม้ก็เรื่องหนึ่ง สังคมก็อีกเรื่องหนึ่ง แยกออกจากกัน อาจารย์ฉลาดชาย รมิตานนท์ จึงพยายามจะเชื่อมโยงให้เห็นว่า ป่าไม้กับสังคมมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันอย่างไร ในหนังสือเล่มนี้ ในทางทฤษฎีผมคิดว่ามีคนเขียนในช่วงเดียวกันนั่นเองคือ ปี ค.ศ. 1984-1985 อีกหลายคน ซึ่งก็ตรงกับช่วงที่อาจารย์ฉลาดชาย รมิตานนท์ เขียนหนังสือเรื่องป่าไม้สังคม ที่จริงถ้าเรามองย้อนกลับไป มีหนังสือสำคัญ

3 เล่มด้วยกัน ในแนวคิดที่เราเรียกว่าเป็นนิเวศวิทยาการเมือง (Political Ecology) แนวคิดนี้พยายามโต้แย้งคนส่วนใหญ่ ที่มักจะโทษว่าคนตัดไม้ทำลายป่าคือชาวเขา แล้วมองปัญหาแต่เพียงว่าชาวเขาตัดไม้ แล้วก็หยุดอยู่แค่นั้น แต่แนวคิดนิเวศวิทยาการเมือง พยายามจะโต้แย้งว่า ปัญหาที่เราเห็นแค่ปลายเหตุ จริง ๆ แล้วต้นตอของปัญหาเชื่อมโยงกับเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และระบบตลาด ต่อเนื่องไปอีก

โดยเฉพาะอย่างยิ่งงานชิ้นแรกของ นีล สมิธ (Smith 1984) เรื่อง *Uneven Development: Nature, Capital and the Production of Space* ที่ให้เห็นว่า เราไม่สามารถจะมองธรรมชาติแยกจากสังคมได้ เขาเสนอแนวความคิด Socio-Nature ในฐานะที่เป็นการสร้างความหมายให้กับธรรมชาติ เพื่อแสวงหาประโยชน์จากธรรมชาติ ตอนนั้นก็ได้รับความคิดเพิ่มเติมจากผลงานของ บูร์โน ลาตูร์ (Latour 2005) เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์และสิ่งที่ไม่ใช่มนุษย์ (Human and Non-human) ในแง่ที่ว่า ธรรมชาติก็สร้างผลกระทบให้มนุษย์ได้เช่นกัน จากการที่มนุษย์กระทำต่อธรรมชาติ ที่จริงเริ่มจาก นีล สมิธ ตั้งนานแล้ว ซึ่งนีล สมิธ เองไม่ได้เอามาจากไหนก็เอามาจากมาร์กซ์ซึ่งพูดไว้ตั้งนานแล้ว (Marx 1909) และกลายเป็นประเด็นที่ต่อมาได้ถูกสานต่อในสาขานิเวศศาสตร์ ด้วยการออกหนังสือมาเล่มแรกเลยของ ไบเฮอร์ส ไบลี (Blaikie 1985) เรื่อง *The Political Economy of Soil Erosion in Developing Countries* และเล่มได้เล่มกัน (Blaikie and Brookfield eds. 1987) เรื่อง *Land Degradation and Society* ซึ่งสร้างข้อถกเถียงว่า ปัญหาการเสื่อมโทรมของที่ดินไม่ใช่ว่าคนที่อยู่ไปทำให้เสื่อมโทรม แต่เป็นปัญหาที่เกี่ยวข้องกับสังคมการเมืองข้างนอก

จากวิจัยการบุกเบิกที่ดินในเขตป่าสู่ป่าชุมชน

ตอนระยะแรกนั้น นักวิชาการกลุ่มที่กล่าวถึงข้างต้น ยังใช้คำว่าเศรษฐกิจการเมือง (Political Economy) อยู่ และเสนอข้อถกเถียงว่า ความเสื่อมโทรมของสิ่งแวดล้อมไม่ได้เกิดจากชาวบ้านทำ แต่เกิดจากนโยบายอะไรต่าง ๆ จากประเด็นนี้เราก็เริ่มชักฟอกข้อมูลทั้งหลาย เมื่อเราลงไปทำวิจัยในโครงการที่อาจารย์เจิมศักดิ์ (ปิ่นทอง) เป็นหัวหน้าโครงการใหญ่ เกี่ยวกับการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า (เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง บก. 2534) อาจารย์ฉลาดชาย ร่วมทำวิจัยกับอาจารย์บุญจวรรณ ทองศิริ และอาจารย์

เบญจพรรณ เอกะสิงห์ในพื้นที่ภาคเหนือตอนล่าง (เบญจพรรณ เอกะสิงห์, ฉลาดชาย รมิตานนท์ และเบญจวรรณ ทองศิริ 2540) ผมร่วมทำกับอาจารย์มิ่งสรรพ ขาวสอาด ในส่วนของภาคเหนือตอนบน (อานันท์ กาญจนพันธุ์ และมิ่งสรรพ ขาวสอาด 2538)

ในกรณีของผมและอาจารย์มิ่งสรรพ ขาวสอาด พอเราขึ้นไปวิจัยที่ดอยหลวง (จังหวัดลำปาง) ไม่กี่วัน กรมป่าไม้ก็ย้ายชาวเขาลงมาอยู่ข้างล่างหมด กระแสนุรักษ์นี้ รุนแรงมาก เพราะดอยหลวงเป็นอุทยานแห่งชาติก็ให้ย้ายลงมาหมดเลย เท่าที่ผม พยายามจะถ่ายทอด ก็เพื่อแสดงให้เห็นว่า การที่จะมาวิจัยเรื่องต่าง ๆ เหล่านี้ ไม่ใช่ อยู่ดี ๆ หรือมาตามยถากรรมอะไร หรือว่าอัตโนมติ แต่มีประวัติศาสตร์หรือภูมิหลัง ที่เราพยายามจะหาคำอธิบาย เพื่อช่วยให้สังคมได้เข้าใจถึงปัญหาที่เกิดขึ้นบนพื้นที่สูง หรือปัญหาตัดไม้ทำลายป่า หรือปัญหาการเสื่อมโทรมของที่ดิน ว่าไม่ได้เป็นปัญหาของ คนที่ใช้ที่ดินอยู่ที่นั่นโดยตรง

จากโครงการนี้ก็ต่อยอดมาสู่โครงการวิจัยป่าชุมชนซึ่งมีอาจารย์เสน่ห์ จามริก เป็นหัวหน้าโครงการ แล้วมีอาจารย์ศ สันตสมบัติ เป็นผู้ช่วยสำคัญ ในโครงการนั้นมี อาจารย์หลายท่านที่กล่าวนามไปแล้วมาร่วมทำวิจัยเชิงปฏิบัติการร่วมกับองค์กรพัฒนา เอกชน ในที่สุดก็ได้พิมพ์เป็นหนังสือเรื่อง **ป่าชุมชนในประเทศไทย** (เสน่ห์ จามริก และศ สันตสมบัติ บก. 2536) ซึ่งมีประเด็นสำคัญที่พยายามจะชี้ให้เห็นว่า เวลาเรา ไปดูบนพื้นที่สูงนั้นไม่ได้มีแค่ไร่หมุนเวียน แต่มีทั้งระบบนิเวศที่สัมพันธ์และเชื่อมโยงกัน หลายเรื่อง มีทั้งนาขั้นบันได มีทั้งการรักษাপ่า หมุนเวียนกันไป

เวลาเราพูดอะไรง่าย ๆ มักจะคล้าย ๆ กับบิดเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจริง ถ้าเราลงไป ดูให้ชัดเจนใกล้ชิดมากขึ้นก็จะเห็นได้ว่า แต่ละพื้นที่มีระบบการจัดการที่สลับซับซ้อนอยู่ เมื่อเราขึ้นไปวิจัยบนพื้นที่สูง เราพบชุมชนจัดการป่าด้วยความรู้ตามจารีตปฏิบัติ ข้อนี้ เป็นบทเรียนแรกที่เราเห็นเลยว่า ชาวบ้านไม่ได้ตัดไม้ไปเฉย ๆ แต่เพราะพวกเขามีความรู้ และมีจารีต กฎเกณฑ์ เพื่อจะอยู่ร่วมกับป่าได้ หากจับพวกเขานักวิชาการไปอยู่ที่นั่น เราก็ตายเปล่า เพราะว่าเราไม่มีความรู้ การที่คนเราจะอยู่กับป่าอย่างนี้ได้ คนนั้นต้องมีความรู้จึงจะสามารถอยู่กับระบบนิเวศเหล่านั้นได้ การอยู่กับป่าโดยไม่มีความรู้ อยู่ไม่ได้แน่นอน แต่พวกเขาไม่ได้อยู่ได้ด้วยความรู้อย่างเดียว ยังต้องมีทั้งความรู้และความเชื่อ ประกอบกันอีก ตรงนี้เป็นสิ่งที่เราได้ค้นพบในเบื้องต้น

จากวิจัยสู่การเคลื่อนไหวสิทธิชุมชน

ข้อค้นพบเบื้องต้นที่สำคัญอีกประการหนึ่ง เราได้พบด้วยกันตั้งแต่โครงการวิจัย วัฒนนาการของการบุกเบิกที่ดินในเขตป่ามาแล้วว่า ชาวบ้านเขาไม่ได้ตัดไม้เพียงอย่างเดียว แต่ยังมีการปกป้องป่าด้วย กรณีชาวบ้านตัดไม้ พวกเขาใช้ขวานเท่านั้น การตัดอย่าง ล้างผลาญต้องมีเครื่องจักรแน่นอน ซึ่งมักจะเป็นคนจากภายนอก จึงทำลายป่ามากขึ้น เมื่อก่อนมักจะพูดแต่ว่า ชาวบ้าน ๆ ทำลายป่า แต่เราไม่เคยเห็นว่าป่าถูกทำลายโดยคน หลายฝ่าย ไม่ใช่เพราะชาวบ้านอย่างเดียว จริง ๆ แล้ว ชาวบ้านปกป้องด้วย หมู่บ้าน ที่ผมลงไปวิจัย ผมยังจำได้ หมู่บ้านที่แม่สะเรียงชื่อบ้านแม่หาร ชาวบ้านเล่าให้ฟังว่า พวกเขา มักจะจับคนที่มาตัดไม้ได้ตลอด มีตำรวจด้วยที่มาตัด แบบนี้ก็หมายความว่า เราถูกสร้างภาพเฉพาะชาวเขาที่อยู่ตรงนั้นตัดไม้ เมื่อเราไปเจอเขา กลับพบว่าพวกเขา ปกป้องป่าแล้วต่อต้านคนนอกที่เข้ามาทำลาย นี่ก็เป็นข้อเท็จจริงที่เราเจออย่างจัง ๆ จนทำให้เราเขยายมาคาดติ เขย่าวาทกรรมที่เราหลงเชื่อมาช้านาน การค้นพบเช่นนี้ จึงชักนำไปสู่การเคลื่อนไหว และกลายสภาพมาเป็นการวิจัยแบบปฏิบัติการ

ดังนั้นไม่ใช่วิจัยแล้วเอาขึ้นหิ้ง แต่วิจัยไปก็คุยกันไป กับทั้งเอ็นจีโอ กับทั้ง ชาวบ้านด้วย และนำไปสู่การขับเคลื่อนในเรื่องการที่จะปรับจารีตปฏิบัติให้กลายเป็น กฎหมายลายลักษณ์อักษร กลายเป็นสิทธิชุมชน จากประเด็นที่ว่า สิทธิต่าง ๆ ที่อยู่ใน กฎเกณฑ์ของชาวบ้านอยู่แล้ว ทำอย่างไรถึงจะเปลี่ยนสิ่งที่เขาทำอยู่ให้เป็นกฎหมายที่คน ทั่วไปยอมรับ ซึ่งเป็นแนวทางการขับเคลื่อน ในปีแรก ๆ ที่เราคิดกัน เราเห็นเวลาชาวบ้าน เขาทำอะไรต่าง ๆ อย่างตอนนั้นก็มีการระดมพลกันขึ้นมาทำพิธีกรรมรักษาป่า จากที่ เราพูดกันมาตั้งแต่เช้าว่า ชาวบ้านนับถือผี นับถือคริสต์ แต่เวลาทำพิธีกรรมกลับไม่มีผี ไม่มีคริสต์ ผสมกันหมดทั้งคริสต์ทั้งผีทั้งพุทธ พวกเขาจะผสมหมด อะไรที่สื่อสารกับ คนข้างนอกได้ พวกเขาก็นำมาใช้สื่อสาร ฉะนั้นพิธีกรรมความเชื่อเหล่านี้ก็เป็นวิธีการ สื่อสารกับคน เพื่อให้เข้าใจว่าการที่จะดูแลป่าได้ต้องมีการเคารพเรื่องความศักดิ์สิทธิ์ ในสิ่งที่ เป็นสมบัติส่วนรวม (ภาพที่ 4)

ภาพที่ 4

(ถ่ายภาพโดย ดร.ประเสริฐ ตระการศุภกร)

ต่อมาเราก็จะเห็นได้ว่า การเคลื่อนไหวได้ขยายไปสู่การพยายามจะต่อสู้เพื่อให้รับรองสิทธิชุมชนให้เป็นกฎหมายป่าชุมชน ซึ่งเป็นความพยายามที่จะเคลื่อนจากงานวิจัยไปสู่การเคลื่อนไหวทางสังคม ในเบื้องต้นให้ชาวบ้านได้มารวมตัวกัน ต่อมาก็คือขับเคลื่อนไปสู่การพยายามจะเปลี่ยนกฎจารีตให้กลายเป็นกฎหมาย ถือเป็นการพัฒนาขึ้นไปเรื่อย ๆ จริง ๆ แล้วการผลักดันป่าชุมชน กฎหมายเป็นเพียงส่วนหนึ่งเท่านั้นของการเคลื่อนไหวทางสังคม

เปลี่ยนป่าชุมชนเป็นพื้นที่ต่อรอง

จริง ๆ แล้วเราในฐานะนักวิจัยต้องการที่จะผลักดันป่าชุมชนให้เป็นพื้นที่ของการต่อรอง ทั้งเรื่องของความรู้และกฎเกณฑ์ พอพูดกฎเกณฑ์กฎจารีตมาก ๆ บางคนฟังไม่รู้เรื่อง เราก็แปลงออกมาเป็นคำว่า “สิทธิ” ซึ่งก็ไม่ใช่เป็นคำดั้งเดิมของท้องถิ่น แต่ถือเป็นเรื่องเดียวกัน การกำหนดสิทธิของคนต่างก็เป็นกฎเกณฑ์บางอย่าง ที่ชาวบ้านเขาใช้อยู่เดิม

ในการต่อสู้กันก็มีการพยายามจะทำป่าชุมชน ฉะนั้นป่าชุมชนคือ ป่าที่มีมาเดิม
ที่เขารักษาอยู่เดิม กับป่าที่เขาพยายามรักษาไว้ เพื่อต่อสู้กับคนภายนอกไม่ให้เข้ามา
ทำลายป่า ป่าชุมชนนั้นมีหลายประเภท พูด่างๆ ไม่ใช่มีประเภทเดียว บางคนเข้าใจผิด
คิดว่าเราพยายามจะฟื้นความหลัง ฟื้นประเพณีเดิมเอาขึ้นมาใหม่ ที่จริงทั้งฟื้นและก็
พยายามที่จะสร้างความเข้มแข็งให้กับการต่อสู้ด้วยไปพร้อม ๆ กัน และไม่ได้เป็นไป
ในทิศทางเดียว

ในการเคลื่อนไหวทางสังคมนั้นได้พยายามที่จะชี้ให้เห็นว่าคนที่เขาต่อสู้ก็
มีหลายกลุ่ม ทั้ง ๆ ที่บางทีก็ต้องต่อสู้กับภาพที่เป็นวาทกรรมมาก อย่างเช่น บางคน
พยายามจะบอกว่าคนม้งไม่รักษาป่า ตอนแรกเราไปศึกษาเฉพาะคนปกากะญอ
เขาบอกปกากะญอรักษาป่า แต่ม้งไม่รักษาป่า ความเข้าใจเช่นนี้เป็นปัญหามาก
เพราะคนม้งที่ตัดไม้ก็มีมากแน่นอน เราก็ต้องพยายามชี้ให้เห็นว่าพูดถึงคนม้งแบบ
เหมารวมไม่ได้ เรารู้จักแต่ม้งผู้ชาย แต่ม้งผู้หญิงเขารักษาป่า ม้งผู้หญิงมักจะเป็นหมอยา
เป็นหมอสมุนไพร หากมองเฉพาะประเด็นผู้ชายก็เจอแต่ม้งทำลายป่า เพราะม้งต้องไป
ตัดไม้ ต้องทำไร่ แต่ม้งผู้หญิงเขาจะรักษาป่า ฉะนั้นการมองมิติที่ไม่มีผู้หญิงอยู่ก็จะไม่เห็น
บางอย่างเหมือนกันผมไปคุยกับพวกเขา มาผู้หญิงม้งรู้ดีมาก (ภาพที่ 5) เราไม่รู้จักพืชต่างๆ
จึงน่าสนใจมากกว่า ยังมีคนอนุรักษ์ป่าด้วยความเชื่อบางอย่าง และด้วยบทบาทของเขา
เพื่อจะแสดงอัตลักษณ์ และใช้ความรู้ในการรักษาพยาบาลได้ด้วย

ภาพที่ 5

(ถ่ายภาพโดย ศาสตราจารย์ ดร.อนันท์ กาญจนพันธุ์)

จากกรณีดังกล่าว ผมจึงขอหันมาดูเรื่องพิธีกรรม ซึ่งเป็นพื้นที่ที่เราพูดมาตั้งแต่เช้าจริง ๆ แล้วก็เป็นประเด็นที่อาจารย์ฉลาดขายเองสนใจมาก แต่อาจารย์คงไม่ได้ดูเฉพาะเรื่องพิธีกรรมความเชื่อ ตามที่เราพูดไปเมื่อเช้า และก็ข้ามมาถึงตอนบ่ายด้วย เพราะพิธีกรรมความเชื่อยังมีส่วนอยู่ในเรื่องของการขับเคลื่อนเรื่องป่าชุมชนและสิทธิชุมชนด้วย โดยไม่ได้อยู่แค่เรื่องของพื้นที่ในพิธีกรรมอย่างเดียว พื้นที่พิธีกรรมกลับกลายเป็นพื้นที่ของการสร้างวาทกรรมช่วงชิงต่อสู้ต่อต้านอะไรต่าง ๆ ในเรื่องพื้นที่ของความรู้ของสิทธิในการจัดการป่าค่อนข้างมาก คนจำนวนหนึ่งมักจะพูดว่าม้งไม่รักษาป่า แต่พอเราไปดูในพื้นที่จริง กลับปรากฏว่าคนรักษาป่าที่ทำพิธีไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ในป่าตามรูปนี้เป็นคนม้ง ที่เขาเรียก “ดงแซ้ง” ซึ่งเป็นพื้นที่ป่าของคนม้ง พวกเขาไหว้ผีป่าเหมือนกัน ที่แรกเราคิดว่ามีเฉพาะคนปกากะญอ แต่ม้งก็มีพิธีคล้าย ๆ กัน

พื้นที่พิธีกรรมนี้จึงเป็นพื้นที่ของการฟ้อง หรือการสื่อสารอะไรบางอย่าง เพื่อโต้แย้งกับความเชื่อของเรา วาทกรรมที่เราเข้าใจกัน ว่าไม่เป็นจริงเสมอไป พื้นที่พิธีกรรม

จึงช่วยสร้างวาทกรรมอนุรักษ์ เวลาชาวบ้านจะบวชป่าหรือพิธีกรรมอะไรต่าง ๆ ก็จะใช้พื้นที่พิธีกรรมความเชื่อนี้ให้มีบทบาทในกระบวนการต่อสู้ด้วย คล้ายๆ กับว่า เพื่อผลักดันวาทกรรมป่าชุมชนให้เป็นวาทกรรมช่วงชิง เพื่อแสดงว่าชาวบ้านก็อนุรักษ์ป่า การอนุรักษ์ของพวกเขา เราอาจจะมองไม่เห็น เพราะการอนุรักษ์ของเขาอยู่ในพื้นที่พิธีกรรมอย่างมาก ถ้าเรามองข้ามพิธีกรรมก็จะไม่เห็นวิถีคิดหรือความเชื่อ

ในการประชุมเพื่อการต่อสู้ต่อครั้งที่ได้ก็ตาม เรามักจะเห็นผู้หญิงนั่งข้างหน้า (ภาพที่ 6) ภาพนี้ผมถ่ายเมื่อครั้งไปกับอาจารย์ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี เพื่อไปร่วมประชุมในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการจัดการไร่มุขเวียนของชาวปกากะญอ ปรากฏว่าชาวบ้านผู้หญิงนั่งข้างหน้ากันหมดเลย ทุกที่ที่ไปที่อื่น ๆ ผู้หญิงมักจะนั่งข้างหลัง ผู้ชายนั่งข้างหน้า แต่ที่นี่ผู้หญิงมานั่งข้างหน้า โดยเฉพาะในเรื่องเกี่ยวข้องกับว่าทำอะไรถึงจะปกป้องทรัพยากรหมู่บ้านเขาได้ ก็น่าแปลกเหมือนกัน กรณีเช่นนี้แสดงว่า หลาย ๆ เรื่องอาจไม่ได้เป็นไปอย่างที่เราคิดเสมอไป

ภาพที่ 6

(ถ่ายภาพโดย ศาสตราจารย์ ดร.อานันท์ กาญจนพันธุ์)

สะท้อนย้อนคิดทิ้งท้าย

การเคลื่อนไหวทางสังคมต่าง ๆ ดังกล่าวข้างต้นถือเป็นการตอบโต้ว่าทกรรมครอบงำ ผมพยายามรำลึกความหลังให้เห็นว่า ความเคลื่อนไหวไม่ใช่เป็นอะไรที่เกิดขึ้นโดด ๆ แต่มีงานวิจัยเป็นพื้นฐาน มีทั้งประเพณีพิธีกรรม มีทั้งการเคลื่อนไหวทางสังคมซ้อนทับกันหลายเรื่อง เป็นภาพที่เราผ่านมา เมื่อไม่กี่วันมานี้มีคนมาถามผม เมื่อสะท้อนย้อนคิด 30 ปีป่าชุมชน ก็ไปไม่ถึงไหน พระราชบัญญัติป่าชุมชน สภาเข้าแล้วเข้าอีก ก็ตกไปตกมา ออกไปแล้วก็ตกอีกอย่างนี้ เขาเลยถามผมว่าอาจารย์คิดยังไง ผมบอกว่าการเคลื่อนไหวไปไกลกว่ากฎหมายแล้ว เขาไปสัมภาษณ์อาจารย์สมศักดิ์ สุขวงศ์ ว่าอาจารย์คิดอย่างไรต่อกฎหมายป่าชุมชนที่เราสู้กันมา 30 กว่าปี แล้วไม่ผ่านสภาผู้แทนราษฎร อาจารย์บอกว่าคิดแล้วก็อยากจะร้องไห้ เขาย้อนมาถามผมอีกว่าผมคิดยังไง ผมบอกผมหัวเราะเลย เพราะผมไม่ได้ต่อสู้เพื่อให้กฎหมายผ่าน ผ่านไม่ผ่านผมก็ไม่แคร์ เพราะที่สำคัญกว่า การเคลื่อนไหวทางสังคมได้ก่อให้เกิดกระบวนการที่ช่วยให้ผู้คนได้เข้าใจสิทธิชุมชน ผมยังได้บอกอีกว่าวิธีการจัดการป่าโดยชุมชนได้ไปไกลกว่ากฎหมายแล้ว กระบวนการป่าชุมชนเคลื่อนไหวไปไกลกว่าที่ผมคิดมากมาย

ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมไม่จำเป็นจะต้องสำเร็จตามเป้าหมายที่เราตั้งเอาไว้ก็ได้ เพราะผลสำเร็จอยู่ในระหว่างกระบวนการ ในระหว่างทางที่เราเคลื่อนไหวมากกว่าปลายทางที่เราต้องการ ในการเคลื่อนไหวได้สร้างผู้คนและความเข้าใจ เดียวนี้ไม่ต้องมาพูดเรื่องนี้อีกแล้ว เพราะได้ไปไกลกว่านั้น กลายเป็นโฉนดชุมชน และยังนำไปสู่กฎหมายอื่น ๆ อีกมากมาย ผลพวงของการเคลื่อนไหวทางสังคมมีมากกว่าที่เราคิด สิทธิชุมชนไม่ใช่แค่เรื่องป่าชุมชน แต่ขยายกลายเป็นเรื่องอื่น ๆ อีกมากมาย การต่อสู้เรื่องป่าชุมชนได้ขยายไปไกลกว่ากฎหมายที่เราต่อสู้มา

เมื่อมีปัญหาเรื่องบ้านป่าแห่งเกิดขึ้น (ที่ดินดอยสุเทพ จังหวัดเชียงใหม่) ไทยพีบีเอสได้มาสัมภาษณ์ผม ผมก็บอกว่า หลักการกฎหมายคือการใช้กฎหมายเพื่อดูแลสิ่งแวดล้อม ไม่ใช่อ้างกฎหมายเพื่อทำลายสิ่งแวดล้อม หมายความว่าเราจะอ้างว่าพื้นที่นั้นไม่ใช่ป่า แต่เป็นพื้นที่ราชพัสดุ ซึ่งเป็นป่าในคำนิยามของนักกฎหมายเท่านั้น จะมีต้นไม้หรือไม่มีต้นไม้ก็ตาม พื้นที่ตรงนั้นถึงแม้มีป่า แต่เขานิยามไม่ให้เป็นป่า มันก็ไม่ใช่ป่าสำหรับเขา ดังนั้นหลักการกฎหมายจริง ๆ แล้วมีไว้เพื่อที่จะต้องอนุรักษ์

สิ่งแวดลอม แต่มันกฎหมายหรือวงการผู้พิพากษาหรือตุลาการเอง กลับอ้างกฎหมาย
เพื่อทำลายสิ่งแวดลอม

ทั้งหมดที่กล่าวมาถือเป็นการสะท้อนย้อนคิด การวิจัยและการเคลื่อนไหวทาง
สังคมเรื่องป่าชุมชน 30 ปีที่ผ่านมา เพื่อให้เห็นว่าอยู่ตรงไหนแล้ว คงจะเป็นการเกริ่นนำ
ที่อาจจะฟังดูแล้วออกย้อนไปมา แต่ก็ป็นกรณีการเคลื่อนไหวต่อสู้ที่อาจารย์ชลดาชยา
และผมผ่านมาแล้ว ขอขอบคุณมากครับ

เชิงอรรถ

¹ ปรับปรุงและเรียบเรียงจากการบรรยายในวันที่ 28 พฤศจิกายน 2561 ณ ศูนย์สตรีศึกษา
คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

เอกสารอ้างอิง

- เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง. บก. 2534. *วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า*. กรุงเทพฯ: สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.
- ฉลาดชาย รมิตานนท์. 2528. *ป่าไม้สังคมกับการพัฒนาชนบท*. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.
- เบญจวรรณ เอกะสิงห์ ฉลาดชาย รมิตานนท์ และเบญจวรรณ ทองศิริ. 2540. *วิวัฒนาการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า: กรณีศึกษาภาคเหนือตอนล่าง*. เชียงใหม่: ศูนย์วิจัยเพื่อเพิ่มผลผลิตทางการเกษตร คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
- เสน่ห์จามริกและยศสันตสมบัติ. บก. 2536. *ป่าชุมชนในประเทศไทย: แนวทางการพัฒนา*. 3 เล่ม. กรุงเทพฯ: สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์ และมิ่งสรรพ ขาวสะอาด. 2538. *วิวัฒนาการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า: กรณีศึกษาภาคเหนือตอนบน*. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย.
- Blaikie, Piers. 1985. *The Political Economy of Soil Erosion in Developing Countries*. London: Routledge.
- Blaikie, Piers and Harold Brookfield. eds. 1987. *Land Degradation and Society*. New York: Routledge.
- Latour, Bruno. 2005. *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford New York: Oxford University Press.
- Marx, Karl. 1909. *Capital: A Critique of Political Economy, Volume I: The Process of Capitalist Production*. Trans. from the 3rd German edition, by Samuel Moore and Edward Aveling, edited by Frederick Engels. Chicago: Charles H. Kerr and Co.

- Rambo, A. Terry and Percy E. Sajise. eds. 1984. *An Introduction to Human Ecology Research on Agricultural Systems in Southeast Asia*. Laguna, Philippines: East-West Environment and Policy Institute and University of the Philippines at Los Banos.
- Smith, Neil. 1984. *Uneven Development: Nature, Capital, and the Production of Space*. Athens, Georgia: The University of Georgia Press.
- Uraivan Tan Kim Yong. et al. 1988. *Natural Resource Utilization and Management in Mae Khan Basin: Intermediate Zone Crisis*. Chiang Mai: Resource Management and Development Project, Faculty of Social Sciences, Chiang Mai University.